

Kárpáti Bernadett (1993) az ELTE BTK Ókortudományi Doktori Programjának hallgatója. Kutatási területei: antik írás- és olvasásgyakorlatok, a római irodalom újraértelmezési és tanítási lehetőségei, antikvításreceptió.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Tematikus tananyag-elrendezés a középiskolai latintanításban. A lakoma mint kulturális-társadalmi esemény és irodalmi toposz című modul* (2021/2).

A körülbelüliség poétikája

Gellius: *Noctes Atticae* XIX. 10

Kárpáti Bernadett

„Ha a *Noctes Atticae* olyan, mint egy *Wunderkammer*, akkor a jelen tanulmány kísérlet arra, hogy ne a [benne lévő] kincseket, hanem magát a szekrényt olvassuk.”
(J. A. Howley)¹

1.

Aulus Gellius húsz könyvből álló, *Noctes Atticae* címet viselő művének *praefatiójában* *commentarius*-nak nevezi vállalkozását.² A kifejezés által jelölt szövegtípus vagy műfaj korántsem egyértelmű: a Kr. u. 2. századra valószínűleg magába foglalta a hagyományos ’hivatali feljegyzés’, ’személyes napló’ és ’privát használatra szánt jegyzetgyűjtemény’ jelentéseket, ugyanakkor a *hypomnēmata* görög terminusával jelölt szövegtípus sokféleségére is asszociálni engedett, így jelenthette még a következőket is: ’tudományos értekezés vagy tankönyv’, ’személyes emlékiratok vagy jegyzetek, kivonatok személyes gyűjteménye’, ’emlékezésre méltó dolgok gyűjteménye’, illetve ’kommentár’ (a szó szűkebb, filológiai értelmében).³ Gellius a kifejezést leginkább úgy használja, hogy mind a görög, mind pedig a latin nyelvű művekről írt magyarázataira, továbbá a különféle szakkérdésekről szóló (fél)tudományos vizsgálódásaira utal vele.⁴ A *hypomnēmata*-ban olyan idézetek, részletek, példázatok vagy tettek szerepeltek, melyeknek a lejegyző tanúja volt vagy olvasta valahol, a műfaj funkciója pedig az volt, hogy az olvasás, az újraolvasás, a meditáció vagy gondolatkísérlet, az önmagunkkal vagy másokkal folytatott beszélgetések és az írás eszközét és keretét képezze.⁵ Ehhez hasonlóan Gellius is azt állítja, hogy vegyes följegyzéseit „mintegy irodalmi éléskamrába tette félre” (*quasi quoddam litterarum penus recondebam*), hogy amikor bármiféle „tárgyi vagy nyelvi jellegű információra lenne szüksége” (*quando usus venisset aut rei aut verbi*), mert „hirtelen nem jut eszébe, és a könyvek, amelyekből átemelte, épp nincsenek kéznél, innen könnyen megtalálhassa és elővehesse” (*cuius me repens forte oblivio tenuisset, et libri, ex quibus ea sumpseram, non adessent, facile inde nobis inventu atque depromptu foret, praef. 2*). Hangsúlyozza, hogy jegyzeteit nemcsak olvasói, hanem „saját emlékezete megtámasztására” is szánja (*mihi ad subsidium memoriae, praef. 2*), azonban a *memoria*, a jó emlékezőtehetség egész művön végigvonuló fontossága egyszerre mind azt is bizonyítja, hogy e feljegyzések nem helyettesítik és nem pusztá pótlékai mindannak, amit az emlékezet nem őriz meg:⁶ a válogatás kritériumaként és a följegyzés céljaként éppen az fogalmazódik meg, hogy a megörökítendő dolog „megjegyzésre érdemes” (*memoratu dignum, praef. 2*) legyen. Az irodalmi éléskamra metaforája révén tehát az olvasás és írás mint gyűjtögetés, begyűjtés jelenik meg, játszva az ’olvasni’ jelentésben ismerősebb *legere* ige primer jelentésével (’válogat, gyűjt’).⁷

A jegyzetformátummal jár a hevenyészetség (vagy annak látszata), s az emiatt kért felmentés is már-már toposzá vált a római irodalomban. Gellius is jelzi, hogy „az elrendezés esetleges” (*ordine rerum fortuitu, praef. 2*), mint ahogyan a megelőző „munkaszakaszban” az olvasás is az volt – állítása szerint a jegyzetek ugyanis a befogadás eredeti rendjét követik. A korpuszról a szerkesztetlen kézirat képét sugallja, magát pedig olyan szövegkiadóként tünteti föl, aki nem végzett az egyes jegyzeteken utólagos munkát, és kompozícióba sem rendezte azokat:⁸ épp olyan röviden, szerkesztetlenül és rendezetlenül adja közre őket, mint amilyenek eredeti formájukban voltak (*praef. 3*). A forrásszövegek kiválasztásának két módját nevezi meg: egyrészt az esetlegességet, ti. hogy abból dolgozott, „ami a keze ügyébe akadt” (*librum quemque in manus ceperam, praef. 2*), másrészt pedig a hallomást, a szóbeszédet, ám erre épülően hangsúlyozza a kompilátor válogató-rendszerező eljárását, hiszen

azt, hogy tulajdonképpen mi megjegyzésre és megörökítésre érdemes, mégiscsak a feljegyző dönti el (*quid memoratu dignum audieram*, „ami megjegyzésre érdemes dolgot csak hallottam”, *praef.* 2). Az ifjabb Pliniusra tett utalás szembeűnő, aki a gyűjteménye élén álló levelében szintén esetlegesnek nevezi az elrendezést: „összegyűjtöttem [leveleimet], nem az időrendet követve (ugyanis nem történeti munkát készítettem), hanem ahogy a kezem ügyébe kerültek” – *collegi non servato temporis ordine (neque enim historiam componebam), sed ut quaeque in manus venerat* (Plin. *Ep.* I. 1). A szerénykedés toposzát itt abban érhetjük tetten, hogy egy magas presztízsű műfajtól, a történetírástól határolódik el, egyszersmind jelezve az elvárást, hogy az olvasók ne annak fokmérőjével olvassák majd episztoláit. A lehetséges allúzió azért is fontos, mert Pliniusnál a hevenyészettségre való hivatkozást elég egyértelműen retorikai fogásnak tekinthetjük – monográfiák születnek a levélkorpusz tudatos szerkesztettségéről, láthatóan alaposan kimunkált numerológiai párhuzamairól, hálózatrendszeréről⁹ –, s ez befolyásolhatja a Gellius-értésünket is. Ha utóbbinál ugyanis nem is beszélhetünk olyan lecsiszolt kompozícióról, mint az ifjabb Pliniusnál, mindez felhívja a figyelmünket, hogy a *Noctes Atticae* elegyes fejezeteinek „káoszában” is visszatérő motívumokat, variált ismétléseket keressünk, fedezzünk fel anélkül, hogy a vállalt „összevisszaságot” eltagadnánk vagy figyelmen kívül hagynánk.

Az említett mentegetőzés komplex irodalomszociológiai összefüggésrendszeréről is érdemes megemlékeznünk. Ann Blair mutat rá, hogy bár az információ túlburjánzásának aggálya korunk sajátjának tűnik, ez a tapasztalat valójában az ókor óta nyomon követhető: az antik szerzőknél éppúgy megtaláljuk az arra adott válaszkísérleteket, hogy mit is lehet kezdeni a tudás, az információ, s persze az azokat rögzítő materiális hordozók bőségével, ugyanakkor illékony, könnyen elveszithető voltával.¹⁰ A fenntartások artikulálásán túl az ókortól kezdve végigkövethető az erre adott gyakorlati válasz is: olyan textuális eszközök válnak szükségessé, melyekkel kezelhetővé és rögzíthetővé válik a tudás.¹¹ Ezek az ún. referenzkönyvek (*reference books*) alapját adják egyfajta továbbhaladó olvasásgyakorlatnak, mikor is az olvasó más kötetekben néz utána a keresett információnak (*consultation reading*).¹² Mint Acél Zsolt megfogalmazza, Gellius mentegetőzése műve *praefatió*jában tehát annak is szól, hogy a szinte végtelenné terebélyesedő könyvtárakkal való találkozásban, a tekercsek lassan átláthatatlan tömegében a kollektív és egyéni emlékezet mindinkább külső támaszra, az írásra, a könyvre, a könyvgyűjteményekre szorul.¹³ Az írásos szövegvilág növekedése kétféle reakciót válthat ki: örömet, hogy a kutatást nem kell már előlről kezdeni, hiszen az elődökre építve juthatunk újabb eredményekhez; illetve lemondást vagy kétségbeesést, esetleg szorongást, mivel a klasszikus kor nagyjait nem lehet utánozni vagy utolérni, „csupán” a régiek tanulmányozása, kiadása, kommentálása lehetséges, segédkönyvek és egyéb „elegyes íráskor” (*miscellanea, epitomé, breviarium*, idézetgyűjtemény stb.) állíthatók elő.¹⁴ A *Noctes Atticae* tehát alkalmanként vagy bizonyos fokig helyettesíti a könyvtárat, átmenetileg pótléka lehet az épp kéznél nem lévő forrásköteteknek, de mégsem teljesen sikeres e funkció betöltésében, hiszen folyton e „háttérkönyvtárra” mutat (vö. „megelégedve mintegy a nyomok megjelölésével, azután, ha tetszik, szegődjenek utánuk, vagy

könyvekben, vagy mestereik segítségével felkeresve azokat” – *quasi demonstratione vestigiorum contenti persequantur ea post, si libebit, vel libris repertis vel magistris, praef.* 17), ezért ideális olvasója olyasvalaki, aki otthonosan mozog a könyvgyűjteményekben, azonban szóbeli emlékezőtehetsége is kiemelkedő.¹⁵

A könyvtekercsek elképesztő tömkelege felett érzett frusztrációra adott jellegzetes válasznak látom azt is, hogy Gellius szinte kényszeredetten kapaszkodik a megbízható szövegkiadásokba, a könyvekbe mint tárgyakba, melyek számos szituációban a vitát eldöntő, kizárólagos autoritással rendelkező objektumokként tűnnek fel,¹⁶ holott az általa sugallt képpel ellentétben a korszakban számos hamisított, megbízhatatlan kézirat terjengett.¹⁷ Ám ez valójában csak még inkább igazolja a fentieket: mintha szerzőnk egy olyan idealizált világot alkotna meg jegyzetgyűjteményében, amelyben az abszolút könyvtár, a tökéletes, romlatlan szövegek igenis léteznek. Ebben azonban a kontrollálás mozzanata kulcsfontosságú: a Gellius által megrajzolt intellektuális elit köre, s benne ő maga is olykor védelmezőként, a helyes olvasat, a korrekt értelmezés, a makulátlan szóhasználat őreként jelenik meg.¹⁸

Gellius esetében az énalkotás talán leghatározottabb eljárása a címadás, amely a szöveg genezisét, a jegyzetek előállítását az életrajzi fikció keretébe ágyazza,¹⁹ szellemesen ezt is a szerénykedés retorikai trópusának formájában: állítása szerint korlátozott képességei miatt, keresetlenül és különösebb megfontolás nélkül adta művének az *Attikai éjszakák* címet, szinte „vidékiek egyszerűséggel” (*subrustice*),²⁰ tanulmányainak helyszíne és ideje után (*praef.* 10). Hovatovább egy-egy jegyzetet vagy fejezetet is egy-egy szorgalmas, tanulással-művelődéssel töltött éjszakának feleltet meg: több helyütt is úgy utal vissza egy korábbi szakaszra, mint „előző éjszakára” (*proxima nocte*, pl. IX. 4; XV. 7).²¹ Az éjszaka dolgozó (olvasó, kivonatoló, jegyzetelő) filológus képe láthatóan központi fontosságú a Gellius által vázolt irodalmi projektben és a szerző önreprezentációjában. Tore Janson a prózai előszavak konvenciói között tárgyalja az éjszakai jelenetet mint toposzt, rámutatva, hogy a római gondolkodásban a szorgalom erénye társult hozzá.²² A toposz azt a régóta fennálló tendenciát is illusztrálja, hogy az ókori Rómában minden prózai szerző úgy mutatja be írói tevékenységét, mint mellékes, szabadidős elfoglaltságot (*otium*), amellyel egy barátnak tesz szolgálatot, és mint amely idejének és figyelmének csak egy kis részét foglalja le, és nem vonja el a *forumon* folytatott szolgálat és a hivatali kötelességek (*officia, negotia*) teljesítésétől.²³ Az éjjeli munka így a már fentebb tárgyalt önmentegetés alakzatába is beágyazódik: önironikusan arra is utalhat vele a szerző, hogy műve miért nem lett olyan kimagasló.²⁴ Az éjszakai munkára való hivatkozásnak normatív vonatkozása is feltételezhető, amennyiben szerepet játszik az ideális olvasó kör sugalmazásában:²⁵ a „beavatottak”, azaz akik érdekeltek az ígért nyelvi, filológiai, antikvárius kérdésekben, olvassanak tovább,²⁶ ám akik soha nem lelték örömeiket az írásban-olvasásban, a kutatásban, a jegyzetelésben, s nem töltöttek éber éjszakákat ilyesfajta elfoglaltságokkal, jobb, ha más szórakozás után néznek (*praef.* 19). Az *otium* és a *negotium* kettőse tehát, mint láthatjuk, mindjárt a mű elején megkerülhetetlen – úgy az ideális olvasó, mint az idealizált szerző képének megalkotásában –, egyszersmind jelezve, hogy a minőségi, jól használt idő visszatérő, s bizonyosan az

egész vállalkozást meghatározó dilemma lesz.²⁷ Ám az első ránézésre dichotómiának tűnő felállás (*otium vs. negotium*) jóval problematikusabban lesz majd ábrázolva, többek között erre is igyekszem rámutatni a következőkben kifejtendő elemzésemben.

2.

Gellius *miscellaneája* nyilvánvalóan nem a szó szoros értelmében vett kommentár, mégis – az említett jegyzetelési gyakorlat, olvasónapló-jelleg ismeretében aligha meglepő módon – tetten érhetünk benne olyan szövegkezelési eljárásokat (például kivonatolást, idézést, szó- vagy szövegmagyarázatokat), melyekkel voltaképpen szigorúbban értve is kommentátori gyakorlatokat alkalmaz. Sok esetben a hiba adja a vizsgálódás alapját,²⁸ mégpedig jellemzően egy-egy magát szakértőnek állító grammatikus vagy felolvasó (*lector*) hibázása (pl. XIII. 31; XVIII. V),²⁹ vagy ritkábban – és nem minden öniróniától mentesen – Gellius fiatalkori önmagának tévedése, tudásának hiányossága (XVII. 20).³⁰ Ha nem is kifejezetten szöveghibáról, tévesztésről van szó, akkor a bizonytalanság, például egy archaikus-régies vagy vulgáris-köznyelvi kifejezés homályos értelme is kiváló apropót szolgáltat az adott fejezet dramatisztikus jelenetében szereplő elit társaságnak arra, hogy valamilyen szöveggel vagy szófordulattal behatóbban foglalkozzon. Mindez annyiban emlékeztethet a szövegkritika és a kommentálás filológiai praxisaira, hogy azok esetében szintén valamilyen hiba, szövegromlás, jelentésbeli bizonytalanság vagy pluralizmus teszi „problémássá a szöveg helyet”, amely aztán helyet biztosít a szövegkritikus *emendatió*jának vagy a kommentátor magyarázatainak. Az alábbi elemzésben efféle szövegkezelési és -érvelési eljárásokat írok le, ugyanakkor azt is hangsúlyozni igyekszem, hogy a – meglehetősen lecsiszoltak és eldöntöttnek beállított – érvelés valójában mely pontokon bicsaklik meg, s ennek milyen értelmezési következményei lehetnek.

A megőrzített filológiai, nyelvészeti, irodalmi vizsgálódások során az érvelés egyik kiemelt eszköze a párhuzamos szöveg helyek sorolása is, gyakran a kommentár műfajára is jellemző bőség, a *copia* jegyében.³¹ A VI. 17-ben például a felsült *grammaticus*t Gellius a fejből idézett párhuzamos szöveg helyekkel semmisíti meg. A mű egy szembeötlően könyvközpon-tú projekt (értve ezalatt azt, hogy többségében más könyvekből merít, gyakran eltérő kéziratokat hasonlít össze, egyes passzusok olvasatát, értelmezését igyekszik pontosítani stb.), melyet voltaképpen már a cím is egyértelműsít. Ezt William A. Johnson is többször hangsúlyozza, a *bookishness* kifejezést használva.³² Ám érdemes megfigyelni, hogy – ellentétben például az ifjabb Plinius olvasásjeleneteivel – Gelliusnál nincsenek megőrkítve olyan *recitatiók*, amikor költők saját műveikből olvasnak fel vagy küldik el azt egymásnak *emendatióra*, s egyáltalán: alig szerepelnek kortárs költők a korpuszban.³³ Az egyes fejezetekben felléptetett *magisterek* voltaképpen kommentátorok, amennyiben irodalmi, nyelvészeti, retorikai, filozófiai, etikai kérdésekben nyilvánulnak meg, de mint egy hagyomány folytatói, vagy Johnson megfogalmazásában: korábbi kommentátorok kommentátorai.³⁴ S valóban, ha sorjazzuk a Gellius által – közvetlenül vagy közvetetten, szereplői által – hivatkozott vagy idézett szerzőket, az archaikus és klasszikus kor „nagyja-

ival” találkozunk leggyakrabban. Érzésem szerint a cím innen nézve nosztalgikus elemként is értelmezhető: a *nox* egyrészt, mint fentebb is említettem, az *otium litterarum* térídeje, vagyis az az elkülönített idő, amelyben a művelt római az irodalmi tevékenységekkel foglalkozhat, ugyanakkor egy sajátos nosztalgikusság lengi be, a filológia nosztalgiája,³⁵ hiszen a töretlen korrekciós és megőrzési szándékban a fentebb szintén már érintett igyekezetet ismerhetjük fel: egy elveszettnek vagy elveszendőben lévőnek érzett tudás/episztémé rögzítésének, archíválásának szándékát.³⁶

Az idézés gyakorlata éppen a *Noctes Atticae* hagyományozódásának és recepciójának lényegére világít rá: Gelliust sokszor félművelt kompilátornak titulálják,³⁷ s így műve „valódi” értékét az abban megőrzített kultúrtörténeti ismeretek, szinkrón vagy diakrón nyelvészeti megfigyelések, valamint – s leginkább – az idézett, mi több, csak nála fennmaradt szövegrészletek adják. Az alábbiakban magam is egy olyan gelliusi fejezetet elemzek részletesebben (XIX. 10), amelynek különös jelentőségét többek között éppen az a tény adja, hogy Ennius *Iphigenia* című kardalának egyik – és pedig legterjedelmesebb: hét és fél soros – töredékét megőrizte. Azt nem is szükséges taglalni, hogy az archaikus szerző fragmentáltan fennmaradt életművében egy ekkora töredék mekkora értékkel bír. Azonban Howley tanulmányom mottójában idézett gondolatát követve arra teszek kísérletet, hogy az idézett szöveg és a prózai keret összjátékát írjam le, az idézet és a keretszöveg között tehát nem alárendelő viszonyt feltételezek, hanem ezek dialógusára hívom fel a figyelmet, vagyis arra a jelentésegyüttesre, amelyet közösen állítanak elő, éppen egymás mellé állítva.³⁸ A szóban forgó fejezet meglátásom szerint azért is érdemes a vizsgálatra, mert bár a *miscellanea* mint szöveg- és információrendező „keret” kevertségének és variabilitásának megfelelően a *Noctes Atticae* szédítően sokféle témát érint, s már-már úgy tetszik, nincs is benne egységesség vagy ismétlődés, valójában felfedezhetünk variáltan ismétlődő motívumokat, szövegkezelési módszereket, amelyekre e kiválasztott szövegrészlet jó rálátást ad: mintegy összegződnek benne olyan témák és jelenségek, amelyek vissza-visszatérnek a szövegkorpusz más darabjaiban is. E tematikus szinten túl azért is tekinthető kulcsszövegnek az idézés gyakorlatának általánosabb értelmezésében, mert, mint az imént jeleztem, az idézés úgy működik, hogy nemcsak a keret tesz állítást az idézett szövegről, hanem, mint látni fogjuk, ez fordítva is megtörténik. Mindezen felül, ahogy alább igyekszem majd bizonyítani, e fejezet a gelliusi szövegkezelési technikák amolyan metaszövegének is tekintethető, melynek az önreflexivitás is kiemelt jellemzője.

3.

A XIX. könyv 10. fejezetének kerettörténete³⁹ több szempontból is szokásos forgatókönyvet tár az olvasó elé: a válogatott társaság egy furcsa, szokatlan kifejezés vizsgálatába fog, s jellegzetes mozzanat a jelenlévő szakértő, éppenséggel egy igen híres *grammaticus* felsülése is.⁴⁰ A kérdéses kifejezés mintegy véletlenszerűen bukkan fel, s jelentésének meghatározásához előbb utalásokkal, majd egy hosszabb szövegidézővel kívánnak eljutni a résztvevők. A kommentár kérdésköréhez visszacsatolva: egy hosszabb szövegrészlet egyetlen szó miatt

1. Emlékszem, hogy egyszer én és a numida Celsinus Iulius elmentünk meglátogatni Cornelius Frontót, akinek akkor erősen fájt a lába. Mihelyt bevezettek bennünket, úgy bukkantunk rá, hogy görög nyugágyon feküdt, körülötte pedig mindenhol sok-sok – tudománya, származása vagy vagyona okán – híres férfi ült. 2. Jelen volt több építőmester is, akiket egy új fürdő építése miatt rendeltek oda, és sokféle-fajta fürdőtervrajzot mutogattak, melyek pergamenekre voltak festve. 3. Amikor Fronto kiválasztott közülük egy forma- és látványvilágot, megkérdezte, mennyi pénzbe kerül ennek a munkának a teljes kivitelezése, 4. mire az építész azt mondta, hogy nagyjából 300 ezer sestertiusba. Fronto barátai közül valaki rávágtá: „meg még körülbelül 50 ezerbe”.

5. Ekkor Fronto abbahagyta a beszélgetést, amit a fürdőépítésről folytatott, s ránézve a barátjára, aki azt mondta, hogy kell még körülbelül 50 ezer, megkérdezte tőle, mit jelent az a szó, hogy „körülbelül” [praeterpropter].

6. A barát ezt felelte: „Nem az én szavam járása ez, hanem sokaké, akiknek beszédében hallható; 7. de hogy mit jelent ez a szó, azt nem tőlem, hanem egy grammaticustól kell megkérdezni” – és azzal rámutatott egyre, aki Rómában tanított, és igencsak ismert volt a neve. Akkor a grammaticus idegessé válva a sokat használt és közönséges szó homályos jelentése miatt azt mondta: 8. „Olyasmint kutatunk, ami a kutatás fenségéhez a legkevésbé sem méltó, 9. mert nem is tudom, miféle plebeius szó ez, és inkább a mesteremberek, mint a <műveltek> beszédéből ismerős”.

10. Fronto már feszültebb hangon és arckifejezéssel azt mondta: „Mester, valóban olyan alantának és kerülendőnek tűnik neked ez a kifejezés, amelyet M. Cato, M. Varro és sokan mások a múltban mint alapvető latin szót használtak?” 11. Ekkor Iulius Celsinus felhívta a figyelmet, hogy Ennius Iphigenia című tragédiájának szövegében is szerepel éppen ez a szó, melyről a vita folyik, és a grammaticusok inkább összezavarni szokták a jelentését, minthsem megmagyarázni. Ezért hát [Fronto] rögvést előhozatta Q. Ennius Iphigeniáját. 12. A tragédia kardalában ezeket a sorokat olvashatjuk:

idézni jellegzetesen kommentátori gesztus, és e jellemző tükrében a fejezet is olvasható egyfajta dramatizált kommentárként. A (kreált) véletlenszerűség igen fontos eleme az itt megalkotott jelenetnek, mellyel összefüggésbe hozható az anekdotikusság és az életrajziség/referencialitás is – ezt mindjárt a fejezet első, ezért hangsúlyos szava, a *memini* („emlékszem”) is erősíti,⁴¹ amely ugyanakkor rögtön egyértelművé teszi azt is, hogy a történet a gelliusi elbeszélő emlékei alapján és fokalizációján keresztül tárul elénk. A fájós lába miatt épp gyengélkedő házigazdánál, Frontónál összegyűlt elit társaság a házigazdát épp az építőmunkásai körében találja, amint az új fürdője terveit nézegeti, a látványterveket egy „pergamenkatalógusban” böngészi (lásd a margón: 1–4. szakasz). Az egész fejezet középpontjába állított kifejezés, a *praeterpropter* („körülbelül”) – mely a fürdőépítés az ígértnél várhatóan magasabbnak bizonyuló költségeire utal – az egyik, meg nem nevezett barát (*unus ex amicis Frontonis*) szájából hangzik el. Ez a fajta pontatlanság vagy alaktalanság egyébként is jellemző Gelliusra,⁴² s összefügghet a fentebb jelzett anekdotikussággal is, hiszen a barát névtelensége erősítheti azt a fikciót és narratív helyzetet, hogy a gelliusi elbeszélő visszaemlékezését olvassuk, amennyiben az akár el is felejtette, ki használta a szót.⁴³ Azonban, amint arra alább még részletesebben kitérek, e meg nem nevezettségnek többféle értelmezése, nagyobb jelentősége is lehet.

Fronto a kifejezés hallatán megszakítja a fürdő tervéről folytatott tárgyalást, és ehhez a bizonyos baráthoz fordulva megkérdezi, mit jelent a szó.⁴⁴ Vagyis már a szituáció, a vizsgálódás kiindulópontja is ironikus, hiszen a ’körülbelül, megközelítőleg’ jelentésű *praeterpropter* szót akarja a házigazda pontosan, lehetőleg minél pontosabban meghatározni. Ezt követően kétszeres háritás következik: először a barát a válaszadás felelősségét rögtön átirányítja a jelenlévő *grammaticus*ra, akiről megtudjuk, hogy igencsak ismert a neve, ám – ironikusan – ő sincs megnevezve. Az szintén kiderül, hogy egy (állítólag) köznyelvi, sőt, közismert kifejezésről van szó (lásd a margón: 6–8. szakasz).⁴⁵ Így a jelenség, hogy a barát nincs megnevezve, értelmet nyerni látszik: mintegy az *everyman/Jedermann* szerepében lép fel, amikor a kifejezéssel él, egyfelől ő is a „bárki”, a „sokak” (*multi homines*) halmazába esik, aki használja e szót, azonban – paradox módon – elhatárolja magát e kategóriától: „nem az én szavam járása ez” (*non meum hoc verbum est*). A jelenlévő híres *grammaticus* ugyancsak a kifejezés elhasznált és közönséges mivoltától jön zavarba – mintha olyat kérdeznének tőle, ami túlon túl egyértelmű. S furcsamód voltaképpen ugyanarra az évrre hivatkozik, mint az *amicus*: azért nem ad meghatározást, mert annyira *plebeius* és a mesteremberek beszédéből ismert a kifejezés, hogy a kérdés kutatásra sem érdemes. Ekkor Fronto újra magához ragadja a szót, és furcsa helyzettel szembesülünk: a házigazda egyértelműen jelzi, hogy nemcsak ismeri a szó jelentését, hanem azt is fel tudja idézni, hogy mely szerzők használták. Az tehát, hogy az elején éppen ő kérdezett rá a szó jelentésére, (legalább) két dolgot jelenthet: vagy álkérdés (szebben mondva: retorikai kérdés) volt ez, amolyan sókratészi kérdés,⁴⁶ amely valójában a kérdezett nem tudásának vagy rosszul tudásának tényére kíván rámutatni; vagy már annyira unta magát a fürdőtervek nézegetése (tehát e technikai elfoglaltság, teendő közepette), hogy kapva kapott a *praeterpropter* kifejezés által felkínált lehetőségen, mely egyfajta nyelvészeti-filológiai „menekülőútra” vezethetett.

Az előbb felvázolt kétszeres háritást követően kétszeres bizonyítási lépés következik, mintegy szerkezetileg is felelve a két elutasított, elégtelen meghatározásra. Ez a két lépés kétféle hivatkozási típust is jelent: először Fronto, mint az imént jeleztem, felidézi a kifejezés előfordulását: Catót és Varrót említi név szerint.⁴⁷ Majd éppen az a Iulius Celsinus, akivel Gellius a vendégségbe érkezett, emlékezteti a társaságot, hogy a kifejezés nemcsak a nevezett prózai szerzőknél, hanem Ennius *Iphigeniájában* is szerepel (lásd: 10–11. szakasz). Ezt követően előhozatják a tekercset, s idézik a tragédia kardalának hosszabb szakaszát. Mindkét esetben az evidencia retorikai fogását érhetjük tetten, ám annak kétféle értelmében.⁴⁸ Az előbbi esetben Fronto csupán a nevek említésével, mintegy a résztvevők *memoriájára* alapozva utal a szó használatára, evidenciának, vagyis mindenki által ismert és elvárt tudásnak tekintve az utalást. Az Ennius-könyvtékercs előhozatalának és a részlet felolvasásának esetében pedig – a szöveg sugallata

szerint – a könyv mint tárgy a maga materialitásában bír bizonyító erővel.⁴⁹ A tekercs mind a látás (tekercs felkeresése és megtekintése),⁵⁰ mind a hallás (idézet felolvasása) érzékein keresztül ráirányítja a figyelmet a kérdéses kifejezésre, s e rámutatás már önmagában – *evidens módon* – bizonyító erejű. Az evidenciára jellemző azonban, hogy „[...] a látszat, a láthatóság valószínűsége ott van kitalálva, ahol a látszat valójában hiányzik”,⁵¹ az általa előállított bizonyíték fiktív, vagyis úgy láttat, hogy az egyértelműséggel valójában elfed bizonyos következtetési, érvelési stb. hiányosságokat vagy egyenesen következtelenségeket. Alább még részletesen visszatérek erre, hogy ti. e helyütt milyen hiányosságok és bizonytalanságok tételvezethők fel. Johnson hívja fel a figyelmet arra, hogy Gellius idézési szokásaiból talán kiderül, mely kiadvány, tekercs volt különösen értékes vagy ritka: amire csak utal, az valószínűleg közismert, fejből is gyakran idézett vagy közkézen forgó szöveg lehetett, amit viszont hosszasan idéz, az feltételezhetően ritka, értékes szövegkiadásból származhatott.⁵² Ha elfogadjuk ezt a feltételezést, akkor a hét és fél soros *Iphigenia*-részlet alapján sem túlzás azt állítani, hogy nemcsak semleges és „ártatlan” hobbinyelvészkedésről van szó. A tény, hogy e feltételezhetően ritka tekercs nemcsak elérhető Fronto és társasága számára, hanem azonnal kéznél van, az egész jelenetet a reprezentáció, a szövegekhez való hozzáférés kérdéseinek területére mozdítja el.⁵³

Előhozzák tehát az Ennius-tekercset, s hangsúlyos, hogy a vonatkozó részletet felolvassák, nem pedig pusztán a *memoriára* hagyatkozva idézik föl – e performatív eseményt a szöveg kétszer is jelzi, az olvasásemény hangsúlyozása maga is mintegy keretezi az idézetet (*legimus; lectum est* – lásd: 12–13. szakasz). Persze ennek oka az is lehet, hogy az antik szövegtypológia nem élt a központosítás ma ismert és használt módszereivel, így e formulák az *inquit, dixit* stb. kifejezésekhez hasonlóan metanyelvi szerepet is betölthetnek, mintegy az idézőjel funkcióját ellátva. E ponton érdemes felidézni, hogy a megfelelő fürdőterv kiválasztásának kifejezése, az *elegisset* (3. szakasz) köszön itt vissza tőalakban: vagyis a katalógusban való válogatást és az enniusi kardalrészlet kiválasztását és felolvasását ugyanaz a szó jelöli. Ez meglátásom szerint igen lényeges, hiszen ezáltal válik nyelvi is kifejtetté ezen tevékenységek hasonlósága, párhuzamos (vagy inkább komplementer) volta. Az építészeti tervek közötti válogatás (*eligere*) tevékenységét váltja fel a magasirodalmi szöveg kiválasztása és felolvasása (*legere*) – erre a váltásra és jelentőségére lentebb még visszatérek.

A felolvasott Ennius-kardalrészletnek különös értéke van, az idézet e helyütt valóban kuriózum (s e ponton visszautalnék a *Wunderkammer* képzetére), hiszen ebben találjuk meg az *otium* és a *negotium* első, latin irodalomban fennmaradt említéseit.⁵⁴ Ahogy fentebb is jeleztem, a gelliusi fejezet úgy van fölépítve, hogy az idézet az érvelés egy lépcsőfokaként mű-

*Otio qui nescit uti,
plus negoti habet quam, cum est negotium, in negotio.
Nam cui, quod agat, institutum in otio est negotium,
id agit, <id> studet, ibi mentem atque animum delectat suum;
otioso in otio animus nescit quid velit.
Hoc idem est; em neque domi nunc nos nec militiae sumus:
imus huc, hinc illuc; cum illuc ventum est, ire illinc lubet.
Incerte errat animus, praeterpropter vitam vivitur.*

„Aki nem tud élni a szabadidejével,
annak több munkája van, mint amennyi munka van munka idején.
Mert akinek van elrendelt feladata a szabadidejében, amit meg kell csinálnia,
azt végzi, azon fáradozik, abban örömet is leli elméje és lelke.
A tétlen tétlenségben a lélek nem tudja, mit akar.
Ugyanez van velünk: ime, most mi sem otthon nem vagyunk, sem a csatatéren;
megyünk ide, innen oda, s mikor odaértünk, megint máshová mennénk.
Bizonytalanul tévelyeg a lélek, körülbelül zajlik az élet.”
[Ennius, *Iphigenia* fr. 99]

13. Amint ezt felolvasták, így szólt Fronto a grammaticushoz, aki már érezte, hogy kezd kicsúszni a lába alól a talaj: „Hallottad-e, kiváló mester, hogy Enniusod is használta a praeterproptert, ráadásul olyan velős mondatban, amilyenek a bölcsek legszigorúbb feddései szoktak lenni? Követeljük tehát, mond meg – minthogy már enniusi kifejezésről folyik a vita –, mi e sornak a rejtett értelme: »Bizonytalanul tévelyeg a lélek, körülbelül zajlik az élet!«”

14. A grammatikus pedig igencsak megizzadva és elvörösödve – miközben ezen a legtöbbben már jó ideje nevettek – felkelt és távoztában azt mondta: „Később megmondom, Fronto, de egyedül neked, hogy ezek a tudatlanok ne hallják és ne tudják meg.” Így aztán mindannyian felkeltünk, félbehagyva e kifejezés vizsgálatát.

Gellius: *Attikai éjszakák* XIX. 10
(Kárpáti Bernadett fordítása)

Római fürdő melegvizes helyisége (*caldarium*).
Pompeii, Kr. u. 1. szd. (forrás: Wikimedia)

1. kép. A *Noctes Atticae* 1706-os, Joannes Fridericus- és Jacobus Gronovius-féle kiadásának borítóképe. Metszatkészítő: Pieter Sluyter (forrás: Wikimedia)

ködik. Enniust nem öncélúan idézik, hanem a *praeterpropter* jelentésének megállapítására, illetve egyáltalán annak bizonyítására, hogy a kifejezés érdemes a kutatói figyelemre, hiszen nemcsak Cato, Varro és mások, hanem maga Ennius is használta. A köznyelvi vagy egyenesen vulgáris regiszterből vett kifejezés ily módon átkereteződik és mint enniusi szó jelenik meg – ezt Fronto aztán nem is rest a *grammaticus* orra alá dörögni, mikor már igen megsemmisítően kérleli, magyarázza meg az utolsó sort, „minthogy már enniusi kifejezésről folyik a vita” (lásd: 13. szakasz). A felolvasást követően a *grammaticus* megszegyenül: Fronto szembesíti tudatlanságával (a rendkívül ironikus és itt becsmérően használt *magister optime*, „kiváló mester” megszólítással is jelzi megvetését),⁵⁵ aki valószínűleg már enélkül is érezte felsülését (lásd: 13. szakasz). Gelliusnál számos helyen visszatérő jelenet, hogy az állítólagos szakértő (leggyakrabban *grammaticus*, ritkábban *philosophus* vagy *rhetor*) szégyenben marad, majd nevetség és leleplezés tárgyává válik, mégpedig nem is elsősorban azért, mert valamire nem tudja a választ, hanem mert eleve elzárkózik, sokszor igen nagyképpen viselkedve.⁵⁶ Ez itt is bekövetkezik, a *grammaticus* a kellemetlen helyzetből próbálja kimenteni magát: miután Fronto már nyíltan felszólítja, adjon szövegmagyarázatot Ennius utolsó sorához, igencsak kacagtató módon azt mondja, hogy csakis négy szemközti hajlandó elmondani a „megfejtését”, nehogy a tudatlan fülek meghallják. Ebből persze nem nehéz Gellius részéről a szofistákat pellengérré állító humort is kihallani, s nyilvánvaló, hogy a *grammaticus* csak menekülni

próbál a kínos helyzetből: hiszen már mindenki rajta nevet.⁵⁷ Különösen izgalmas, hogy a *grammaticus* e reakciója ugyancsak a szatirikusan bemutatott filozófus irodalmi archetipusát, egész pontosan (ismét) Sókratést idézi meg: párhuzamként említhető Apuleius *Metamorphose*sé, ahol Sókratés nyelvezete és gesztusai arra a babonás félelmére mutatnak rá, miszerint meghallják a vallási témákról folytatott beszélgetését, ami szigorúan tabunak számított⁵⁸ – ennek szatirikus kifordításaként, újrajátszásaként is olvasható a *grammaticus* igencsak nevetséges mondata.⁵⁹ Azonban ezt követően az egész jelenet feltűnően hirtelen zárul le: a gelliusi narrátor megjegyzi, hogy miután a felsült „szakértő” eloldalgott, mindannyian felhagytak a kérdés kutatásával.

Az olvasottakat újra átgondolva e hirtelen lezárás miatt is felmerül a kérdés, hogy tulajdonképpen mit is bizonyított az enniusi részlet? Ennek végiggondolásához szükséges e ponton a kardalbetétet részletesebb elemzés alá vetnünk (lásd a margón: 12. szakasz). Az idézet két részre tagolódik: az első részben az *otium* és a *negotium* kettőséről olvashatunk egy meglehetősen filozofikus felhangú fejtegetést. Erre Fronto is utal, amikor a felolvasás után, a *grammaticus*hoz szólva a filozófusok legszigorúbb feddéseivel (lásd: 13. szakasz) hasonlítja. A második rész a *hoc idem est* kijelentéssel veszi kezdetét, amelyben a kar tagjai magukra vonatkoztatják az előző szakasz filozofikus-egzisztenciális elmélkedését. Eszerint aki nem jól él a szabadidejével, az többe fáradságos munka idején is, akinek azonban még a szabadideje is be van osztva, akkor is vannak eltervezett és elvégzendő feladatai, az örömet leli mindebben. Innen következik a velős megállapítás: *otioso in otio animus nescit quid velit*, amelyben az *otioso* szó érthető az *otio* jelzőjeként (ebben az esetben fordítása: „a tétlen tétlenségben a lélek nem tudja, mit akar”), s így az első két sorban szereplő *otium* és *negotium* ellentétpárja mellett az *otiosum otium* is megjelenik mint kategória, máris problematizálva az egyszerű szembeállítást. Így értve az előző sorban kifejtett állapot (*cui [...] institutum in otio est negotium* – „mert akinek van elrendelt feladata a szabadidejében”) jelentené a *negotiosum otium* téridejét, utalva arra az ideális szabadidőre, amely során például – legalábbis a *studere* és a *delectare* igék erre engednek következtetni – az *otium litterarum* jegyében az irodalommal foglalkozhat az ember, s amely az *otium honestum* kategóriájának felel meg.⁶⁰ Az *otioso* érthető azonban dativusként is, mint *otioso homini*, ez esetben pedig a sor jelentése: „a tétlen [ember] lelke a tétlenségben nem tudja, mit akar”.⁶¹ Akárhogy is: ezt a kulcsmondatot vonatkoztatja a kar saját helyzetére a következő sorban: *hoc idem est* – „ugyanaz van [velünk]”.

Az említett filozofikus-egzisztenciális hangnem, s az Enniusra más töredékek alapján is jellemző hajlandóság a *figura etymologica* és a szójáték használatára némileg megnehezíti a sorok értelmezését.⁶² Ez azért különösen furcsa, mert a részletet az *em neque domi nunc nos nec militiae sumus* állítás miatt konszenzusosan a katonák kardalának tekintik a szakirodalomban,⁶³ s a katonák szájából ez a tónus legalábbis meglepő⁶⁴ – még akkor s, ha a kardal hagyományosan az általános „igazságok”, bölcselkedés helyét is adja a drámákon belül, egyfajta általánosabb, távlatibb szempont megjelenését teszi lehetővé. A szereplők kilétének bizonytalanságát észben tartva induljunk ki mi is ebből: a katonák azt állítják tehát, hogy ők is hasonló helyzetben vannak, mint az az ember, aki nem tud

mit kezdeni magával, mert az ideje nincs jól beosztva – akár az *otium*, akár a *negotium* ideje. Éppen ezt tapasztalják ők is, akik Aulisban, már otthonról elindulva, de a harc helyszínére, Trójába még meg nem érkezve, tulajdonképpen késlekednek, feltartóztatva várakoznak – persze mindezt csak a mitikus történet ismeretében, a hiányzó kontextust kiegészítve következtethetjük ki. A *domi* és a *militiae* így – legalábbis részben – az *otium* és a *negotium* kettősének felel meg: a katonák *otiumához* – hogy értelmes és „jól felhasználó” legyen – szükség van az otthon és a város kereteire.⁶⁵

Az utolsó sorban szerepel a *praeterpropter* kifejezés, amely miatt voltaképpen az egész részletet (fel)idézték a beszélgetőtársak, ám az értelmezését bonyolítja, hogy kétféle szövegváltozatot ismerünk: a kéziratokban és Marshall szövegkiadásában *praeterpropter vitam vivitur* verzió kerül, Salmasius viszont konjektúrát javasolt: *praeterpropter vita vivitur*.⁶⁶ A különbség azért jelentős, mert épp a *praeterpropter* szófaja és pontos értelme, használata is múlik rajta: előző esetben *praeposition*nak kell értenünk, míg az utóbbiban *adverbium*nak. Vagyis *praepositio*ként: „az élet körül, az élet környékén, csak az életet megközelítve zajlik az élet” (a *vivitur* személytelen *passivumot* visszaadva), *adverbium*ként pedig: „nagyjából, körülbelül, megközelítőleg zajlik az élet”. Bármelyik szövegváltozatot fogadjuk is el, arról van szó, hogy az élet megszokott, normális keretei fel vannak függesztve, s csak úgy nagyjából, többé-kevésbé élet ez. Az imént tárgyalt személytelen passzívum mellett fontos visszautalni arra, hogy a részlet elején használt vonatkozó névmások (*qui, cui*) általános alanyként működnek – ami persze összefügg az említett filozofikus-egzisztenciális témával és hangnemmél –, az *otiosum otium* „fenyegetése” tehát bárkit érinthet.⁶⁷ Ha emlékezetünkbe idézzük az *unust*, azt a bizonyos egy valakit a barátok közül, az anonim figurát, aki a *praeterpropter* szót egyáltalán felhozta, nem nehéz mindebben öniróniát érzékelni: ha *bárki* lehet *otiosus*, akárkit fenyegethet az a veszély, hogy az *otiumát* nem a kellő, megfelelő, helyes módon osztja be, akkor e társaság meg nem nevezett és megnevezett tagjai szintén beleeshetnek ebbe a hibába. William Fitzgerald is hangsúlyozza a helyzet iróniáját: felteszi a kérdést, hogy vajon miképp számoltak volna be a Frontónál összegyűlt építőmunkások minderről, vajon a megrendelőre és barátaira vonatkoztatták volna az enniusi részletet? A lébecoló társaság unatkozva üti el szabadidejét, míg mások (az építőmunkások) dolgoznak, egészen addig, míg ez a munka fel nem vet egy olyan témát (a *praeterpropter* szót), amelybe „beleakaszthatnak”, amelyre rávethetik magukat. Kin csapódik le a tréfa? Az elit társaságon, akik a semmiből is képesek elfoglaltságot csinálni, vagy – az innen nézve kissé bumfordinak ábrázolt – katonákon és munkásokon, akiknek szükségük van a feladatra, mert nem tudják magukat „feltalálni”?⁶⁸ Akárhogy is, a szöveg végén a munkások reakcióját nem ismerjük meg, míg az elit társaság a *grammaticuson* mint egyfajta bűnbakon veri le az ügyet, így különösen zavarba ejtő, hogy ha az enniusi részlet éle az ő létmódjukat érinti, annak leglényegébe metsz, ezt észre sem vesszük, ami még inkább súlyosbítja és szatirikussá teszi a helyzetet.⁶⁹ A *grammaticus* leleplezése – így Fitzgerald – mintha csak elterelné a figyelmet arról, amit az enniusi részlet a legkényesebben érint: a szabadidő, a tanulás és a véletlenszerűség kapcsolatáról, amely nemcsak a társaság, hanem maga a *Noctes Atticae* velejébe is ha-

tol.⁷⁰ Mindeközben viszont, ha visszaemlékszünk az éjszakai munka római gondolkodásba mélyen beágyazott képzetkörére, melyet a mű címe is jelez, s arra, hogy az voltaképpen az *otium* „jó használatának” egy formája, az az értelmezési lehetőség is felmerül, hogy éppen a Gellius által reprezentált, éjszaka rendületlenül dolgozó-olvasó-jegyzetelő filológus lenne az *otiummal* jól élő ember. Gellius ilyen értelemben is – s nemcsak megfigyelőként és rögzítőként – kívül is van a szituáción.

Ugyanakkor nemcsak az illusztris társaságra vethet ironikus és némileg gúnyos fényt az *otiumról* és *negotiumról* szóló fejtegetés, hanem mintha az építőmesterek (*fabri*) is akaratlanul az enniusi katonák helyzetébe kerülnének: dolgoznának, de megakasztják őket, olyannyira, hogy aztán mintha a narrátor – s vele együtt az olvasó is – megfedkedne róluk. A felolvasás után ugyanis, mint fentebb már utaltam rá, nem tér vissza hozzájuk, nem tudjuk meg, hogy velük mi történik, mit csinálnak, egyáltalán, jelen vannak-e még; vagyis ők is egy köztes állapotban ragadnak. Ha tehát fenntartással is, de elfogadjuk azt az – egyébként kétségkívül kézenfekvő – feltevést, hogy a kardalban a katonák beszélnek és ők a fokalizátorok, akkor kívülről nézve (épp egy katona vagy csupán egy „átlagember” nézőpontjából) nincs feltétlenül különbség a *negotium* „adminisztratív papírmunkája” és az *otiumot* jellemző *studium* (irodalmi tevékenység) között, hiszen hasonló praxisokat tartalmaznak: a tekeres forgatását, diktálást stb. Ezt a kerettörténet is színre viszi, hiszen a fürdőkatalógusok – amelyek egyértelműen, a szóhasználattal is jelezve könyvszerűek, hiszen pergamenre voltak festve (lásd: 2. szakasz) – nézegetése helyett hozatja elő a társaság az Ennius-tekeresét. A *negotiumhoz*, az államférfiúi, reprezentatív élethez tartozó fürdőépítési tárgyalás⁷¹ az építőmunkásokkal egy pillanat alatt – egy voltaképpen meglehetősen mellékes megjegyzésre „rákapva” – átfordul az *otiumba*, az irodalommal való foglalkozásba. S nem is akármilyen irodalommal való foglalkozás ez, hanem a római irodalmi hagyományban kiemelt és kanonikus szerepű Ennius tanulmányozása. Ez alapján úgy tűnik, hogy az Ennius-tekeres előhozása és idézése, felolvasása egyfajta „letérés” a fejezetben felvázolt eredeti, fő útvonaltól, az a letérés, amely miatt félreállítják az építőmunkásokat és felfüggesztik a fürdőtervekkel való foglalkozást. Ám mintha ez megfordítva is ugyanígy igaz lenne: mintha az egész dramatizált kommentár vagy prózai keret azért lenne megalkotva, hogy az Ennius-szöveg idézése és kommentálása megtörténhessen.⁷² Bár első ránézésre, melyet a narratív megalkotottság is erősít, a *praeterpropter* szó tűnik a fejezet középpontjának és legfőbb témájának, könnyen támadhat az a benyomásunk is, hogy a cél mindvégig az Ennius-szöveg citálása volt, s a *praeterpropter* szó innen nézve inkább csak apropónak tűnik. Ezt az értelmezést az is támogatja, hogy nemcsak a prózai keret kommentálja és értelmezi az idézetet – ami értelemszerű –, hanem mintha az idézet is visszaolvashatóvá válna a kerettörténetre.⁷³ A kardal is kommentálja, magyarázza a prózai szövegrészt, az *otiumról* és *negotiumról* szóló fejtegetés mint egy tágabb (filozófiai, egzisztenciális) keret működik, melyben feltehető a kérdés: ki is az a szereplők közül – beleértve a gelliusi elbeszélőt is –, aki megfelel e fejtegetés imperatívuszának (vagyis ki az *otium* jó „felhasználója”), egyáltalán, kit hová „rendelhetünk” ebben a viszonyrendszerben? A baráti kör éppen, hogy a tétlen tétlenségben „bolyongók”, magukkal mit kezdeni nem tudók kategóriájába esne? Vagy az *agit*,

studet, delectat ('tesz', 'tanulmányoz/törekszik', 'gyönyörködhet') kifejezésekkel fémjelzett „tevékeny tétlenségnek” tekinthető ez? Keret és keretezett viszonya tehát megfordítható, lényegük éppen e dinamikus rész–egész-viszonyban, egymás mellettiségükben ragadható meg.

Érdeemes e ponton tudatosítanunk a *praeter* és a *propter* primer, térbeli jelentését ('vmi mellett', 'vmihez közel'), s ha ezen az úton haladunk tovább, a *praeterpropter* ebben az értelemben működhet mégis az egész fejezet kulcsszavaként, s nem csupán apopóként, hiszen maga is a határ(osság)ra, az átmenetre, a köztesre hívja fel a figyelmet; a „se itt, se ott”, vagy épp „itt is, ott is” állapotára. Eggyel tovább lépve: mindez a kívül és a belül kérdését is érinti. Tulajdonképpen mi itt a keretezett és a keret, mi az *ergon* és mi a *parergon*? A *parergon* Kant felfogásában ékítmény, s hangsúlyozza, hogy a tárgy teljes megjelenítéséhez nem belső alkotóelemként, hanem csak külsőlegesen, mint toldalék tartozik, vagyis a mű körül jelenik meg (példaként a festmények keretét, a szobrok ruházataát vagy a palotákat övező oszlopsorokat említi).⁷⁴ A görög *parergon* szó (πάρεργον, *para-ergon*) szó szerinti fordítása is magán viseli a térbeliséget: úgy fordítható le, hogy 'valami, ami a munka/mű mellett jelenik meg', olyan dolog, ami 'mellékes, másodlagos, alárendelt'.⁷⁵ Derrida a maga Kant-olvasatában azonban az *ergon* és a *parergon*, a keretezett és a keret (esetünkben: idézet és prózai keret) között nem alá-, hanem mellérendelő viszonyt feltételez, a lényeg szerinte épp a rész–egész-viszonyban, egymásra hatásban áll.⁷⁶ Magam is abból indultam ki, hogy a gelliusi prózai keret (a *Wunderkammer*) és az idézet (az enniusi részlet mint kuriózum, kincs, egzotikum, a *Wunderkammer* tartalma) mellérendelő viszonyban áll, egymástól nem függetleníthető, kölcsönösen, oda-vissza hat egymásra.

A *praeterpropter* kifejezés tehát felhívja figyelmünket a határ, keret, köztesesség kérdéseire. Meglátásom szerint mindennek nem csak a történet szintjén van jelentősége: a *praeterpropter* a gelliusi szövegkezelési technikák, módszerek és poétika önreflexív kulcsszavának is tekinthető, hiszen, mint érvelésemben bemutatni igyekeztem, éppen az egymásmellettiségre, a mellérendelő viszonyra is utalhat, amely a gelliusi szövegrendezés lényegét jelenti. A *miscellanea* szerzője egyes művében nem tesz különbséget az eltérő materiák között, feljegyzí, amit érdekesnek talál, lazán kombinatorikus „rendbe” illesztve, egymás mellé állítva e tudás- és információ-töredékeket. Ugyanakkor a *praeterpropter* mint a köztesesség, körülbelüliség szava metaszinon, a saját befogadói helyzetünkre vonatkoztatva is értelmezhető. Hiszen, ha jobban belegondolunk, lényegében nem kerültünk közelebb a szó értelméhez, sőt, a *grammaticus* nem is lett egészen megcáfolva, hiszen azt ugyan sikerült idézettel alátámasztani, hogy a *praeterpropter* szerepel a magaskultúra egy művében, Enniusnál, azonban gyengíti ezt az érvet, hogy az irodalmi szövegen belül éppen a katonák kórusában találkozunk vele,⁷⁷ így felmerülhet az az értelmezés is, hogy a kifejezés a tragédiában is „köznap”, az „átlagember” szava. Ehhez járul, hogy a barát által használt

jelentés („és még körülbelül 50 ezer *sestertius*”) és a kardalban szereplő megállapítás („körülbelül zajlik az élet”) kevéssé magyarázza egymást: előbbi esetben egy hozzávetőleges -tól/-ig értéket jelöl, mennyiségi értelemben (vagyis hogy a fürdőépítés további költsége lehet még a becsült 300 ezer *sestertiuson* felül 40 vagy 60, tehát *körülbelül* 50 ezer *sestertius*), míg az utóbbiban, ahogy fentebb részletesen bemutatni igyekeztem, a körülbelüliség sokkal inkább minőségi értelemben szerepel, az 'itt is, ott is', így valójában 'se itt, se ott' értelmében. Vagyis bár a könyvtekercs mint materiális tényező, mint evidencia elsöre igazolni látszik a jelentést, valójában a jelentés, amit kapunk, maga is körülbelüli lesz. Beszédes ebben a tekintetben a *The-saurus Linguae Latinae* megoldása, mely a *praeterpropter* szócikknél ugyancsak két jelentést vesz fel, bizonyára a fentebb kifejtett jelentéskülönbséget érzékeltető: az A) jelentéshez hozza példának az Ennius-helyet, s ezt a meghatározást adja: *vivendi, ut sit fere i. q. non competenter, non convenienter*; „az élet(vitel)re vonatkozóan, nagyjából a. m. nem megfelelően, nem illő módon”; míg a B) jelentésnél példaként Gellius szövege áll (persze már a megkülönböztetés is némileg művi, tekintve, hogy az idézet, mint rámutattam, integráns részét képezi a gelliusi fejezetnek), s a következő definíciót adja meg hozzá: *indicandae mensurae, ut sit i. q. circa, ferme*, „mértékegységet jelölendő, a. m. körülbelül, mintegy”.

A szöveg hely ily módon nemcsak a válogatott *litteratus* társaság, s még tágabban érve a *Noctes Atticae* mint irodalmi projekt velejébe hatol, hanem a mi befogadói alapállásunkat és lehetőségeinket is érzékenyen érinti, a gelliusi fejezet és benne az enniusi töredék olvasása és értelmezése révén ugyanis azt a hiányt tapasztaljuk, amely filológiai tevékenységünket s az antik szövegek befogadását alapvetően meghatározza. Hiszen vizsgálódásaink iróniáját fokozza, hogy a *praeterpropter* kifejezés *hapax legomenon*, az egész kérdés tágabb viszonyítási kerete tehát hiányzik. Nem tudjuk máshonnan, egyéb párhuzamos szöveg-helyekkel összevetve megállapítani a jelentést, így egy filológiai zsákutcába kerülünk. Vagyis – a részlet szereplőihez hasonlóan – egy szó után kutató olvasóként magunk is bizonytalanságban, köztes állapotban ragadunk: meg is tudtunk valamit, meg nem is, közel is kerültünk az antik szöveg(ek)hez, meg nem is, meg is tapasztaltunk (esztétika-ílag, intellektuálisan) valamit, meg nem is. Ezt tetézi, hogy – érzésem szerint – a *praeterpropter* számunkra már azt a körülbelüliséget is megjeleníti, mely a fennmaradt, mások által idézett szövegek (e helyütt: az Ennius-töredék) körülbelülisége, így ebben is elementárisan megpillantható megismerői helyzetünk és annak korlátoltsága. A töredékes idézet ugyanis különös mértékben ki van szolgáltatva idézőjének, mi pedig ki vagyunk szolgáltatva a szöveg-hagyományozódnak, minthogy az itt olvasható Ennius-részlet pontossága vagy épp pontatlansága,⁷⁸ „körülbelülisége” – lévén csak itt maradt fenn – aligha meghatározható. Legyen bár középszerű szerző Gellius, vagy sem, e fejezet ily módon a kívül–belül, közel–távol, hiány–jelenlét kettős tapasztalatát teszi átélhetővé érzékletes módon.

Jegyzetek

A tanulmány az NKFI FK 128492 számú kutatási projekt keretében készült. A *Noctes Atticae* szöveg helyeit Marshall (1968) kiadása alapján idézem, a magyar fordítások, ha másképp nem jelzem, tőlem származnak.

- 1 Howley 2018, 6.
- 2 Gellius általában a *commentarii* kifejezéssel utal művére, az egyes fejezetekre pedig egyes számban *commentarius*ként: mindjárt öt alkalommal a *praefatió*ban (3; 13; 20; 22; 25), de a következő szöveghelyeken is: I. 23, 2; I. 24, 1; IX. 4, 5; XIII. 7, 6; XVIII. 4, 11 (Vardi 2004, 162).
- 3 Bömer 1953, 210–250; hivatkozik rá Vardi 2004, 162.
- 4 Vardi 2004, 162. Gellius más *miscellanea*-karakterű művekre is a *commentarii* kifejezést használja (lásd részletesen és példákkal: Vardi 2004, 163–164).
- 5 Foucault 1999, 333–334. Lásd még Popov–Reynolds 2013.
- 6 Foucault 1999, 334. A *memoria* kérdéséhez Gelliusnál lásd Heusch 2011.
- 7 Az irodalmi éléskamra képe ugyanakkor meglehetősen emlékezett a Quintilianus által említett kincstárra (*aerarium*), amelyhez az *orator* folyamodhat mint biztos alapoz (Illuc radices, illic fundamenta sunt, illic opes velut sanctiore quodam aerario conditae, unde ad subitos quoque casus cum res exiget proferantur – „Ez adja a gyökérérzetet, a biztos alapokat, itt rejtőznek, mint egy titkos kincseskamrában, azok a javaink, melyekhez váratlan helyzetekben, mikor a szükség úgy hozza, hozzányúlhatunk”, *Inst.* X. 3, 3, ford. Simon L. Z.).
- 8 Az 1970–80-as években figyelhető meg, hogy a római költészet kutatásában az érdeklődés a jól megtervezett kötetkompozícióra, a szimmetriákra, visszhangokra, numerológiai párhuzamokra irányul (Barchiesi 2005). Az egységes, tervezett, tudatos mű helyett Fitzgerald szerint felszabadító a „tökéletlen” könyvre figyelni, amely minduntalan ellenáll az efféle egységesítő olvasatnak – Gellius műve is ilyen (Fitzgerald 2016, 151).
- 9 Lásd pl. Marchesi 2008, Whitton 2019.
- 10 Blair 2010, 3.
- 11 Fitzgerald is megfogalmazza, hogy a kompilációkra azért nőtt meg az igény a kora császárkortól kezdődően, mert a hellenizmustól mindinkább felgyülemelő tudás befogadhatatlanná vált egy „átlagos halandónak”, így ezek a görög és latin szövegekhez hozzáférést adtak az „elfoglalt olvasónak” (vö. *hominis alius iam vitae negotiis occupatos [...] vindicarent* – „az embereket, akik az élet más feladataival vannak elfoglalva, [...] megóvják [ti. a kínos tévesztéstől]”, *NA praef.* 12; Fitzgerald 2016, 164).
- 12 Blair 2010, 8.
- 13 Acél 2011, 79. Ezt hivatott a *praefatió*ban idézett hérakleitosi monda is illusztrálni: „a túlságosan szerzteágazó ismeret (*polymathie*) nem neveli az értelmet” (ford. Acél Zs.).
- 14 Acél 2011, 80–81.
- 15 Acél 2011, 79–80; 81.
- 16 Vö. Johnson 2010, Krauss 2019.
- 17 Zetzel 1973; McDonnell 1996, idézi Krauss 2019, 55.
- 18 A grammatikusok megjelenítése, a helyes olvasat vagy szóhasználat kérdésének eldöntése mögött szinte mindig egy átfogóbb szembenállás húzódik meg: Gellius és az ő tanult barátai vs. a *vulgus semidoctum*, a „félművelt tömeg” (Kaster 1988, 51).
- 19 Lásd részletesen: Howley 2018, 36–48.
- 20 Az éjszakai munka a római moralizáló irodalomban szorosan összefügg a *rusticus*-ideológiával, erről lásd Ker 2004, *passim*.
- 21 Ker 2004, 238.
- 22 Janson 1964, 97–98; 147–148.
- 23 Janson 1964, 30, 29; idézi Ker 2004, 210.
- 24 Ker 2004, 210. Különösen plasztikus ez az idősebb Plinius enciklopédiája, a *Naturalis Historia* Gellius által is felidézett *praefatió*jában (különösen a 18. *caput*ban), amelyre Gellius nemcsak cím szerint hivatkozik, hanem bizonyosan rá is játszik, különösen épp az éjszakai irodalmi-filológiai munka képének megidézésével. (Lásd részletesen: Ker 2004, 236; Minarini 2000, 537–543.) Az *Epistulae Morales* cím említésével felelevenített Senecánál ugyancsak megfigyelhető az éjjel dolgozó szerző képe (részletesen lásd Ker 2004, 229–232).
- 25 Hasonlóképp Senecánál és az idősebb Pliniusnál is (Ker 2004, 238).
- 26 A beavatás képe nem túlzás: Gellius, fokozva az exkluzív társaság képzetét, Horatiust (*Ódák* III. 1, 1–2) is megidézve (vö. Minarini 2000, 542) azt mondja, a közönséges és meg nem szentelt nép ne érintse feljegyzéseit, és ne is közelítsen hozzájuk (*ut ea ne attingat neve adeat profestum et profanum volgus, praef.* 20).
- 27 A jól használt *otium*ot nevezi Cicero *honestum*nak, ellentétbe állítva azzal a fajta léha, üres szabadidővel (*otium inhonestum*), amely egyszerűen csak a közügyekben, a *negotium*ban való szerepvállalás elutasítást jelenti (erről lásd részletesen Stroup 2010, 42–53).
- 28 A hiba kijavítása történhet a Gellius szemében mesterként megjelenő tekintélyszemély által (pl. mindenekelőtt az alább vizsgálandó XIX. 10-ben Fronto által), a mester szövegének tekintélye alapján (pl. V. 21; VI. 17; XIII. 31; XV. 9; XVII. 3) vagy közvetlenül egy archaikus szöveg tanúsága alapján (pl. I. 2; XVII. 3; XIX. 8; XIX. 10). Erről lásd még Johnson 2010, 113.
- 29 További példákhoz és a téma bővebb kifejtéséhez lásd többek között Vardi 2001, Krauss 2019, Keulen 2005.
- 30 E fejezetben Taurus az ifjú Gelliust a meglehetősen gúnyos *rhetoricus*, ’kis/kezdő rétor’ jelzővel illeti (a passzusról lásd még: Keulen 2005, 243–244). Az önirónia jelensége az alább következő gondolatmenetben is fontos lesz; Keulen az imént idézett tanulmányában a *Noctes Atticae* szatirikus értelmezésekor az „önszatirizálás” jelenségére is rámutat. E ponton fontos visszaemlékezni a *praefatió*ban kitűzött (egyik) célra: „a gyönyör mind a szabadidőben, mind a szórakozásban kifinomultabb legyen” (*delectatio in otio atque in ludo liberalior, praef.* 16). Beall 2001, 104; hivatkozik rá Keulen 2005, 244.
- 31 A *copia* jelenségéhez a kommentátor gyakorlatában lásd Gumbrecht 1999, 446–448, és Kozák Dániel tanulmányát az *Ókor* jelen számában.
- 32 Johnson 2010, 111.
- 33 Három példát kivéve: Julius Paulus (XVI. 10), Amianus (VI. 7), névtelen költő (XIX. 8). Johnson 2010, 109; 109, 25. jegyzet.
- 34 Johnson 2010, 109.
- 35 A filológia és a nosztalgia kapcsolatához lásd Krupp 2017, különösen: „[...] kézenfekvő megközelítése volna a filológia nosztalgikus mozzanatainak, ha a nosztalgiát mint »egy eredet utáni sóvárgást« határoznánk meg. Az eredetben és az iránta való vágyban olyan alakzatokat láthatunk, melyek számos filológiai tevékenységben ható erőként vannak jelen, gondoljunk például az etimológiára, az irodalomtörténet vagy a szövegkritika egyes koncepcióira.” (Uo. 42.)
- 36 E megőrzési szándék mellé társul a társadalmi kontextus: a hamis szakértők leleplezésében az is tetten érhető, hogy a római arisztokrácia igyekezett fenntartani a grammatikusok rabszolgái származásának bélyegét (még akkor is, ha ez már elavult volt), hogy saját hagyományos státuszát megőrizze mint szellemi elit (Vardi 2001, 48–49).
- 37 Vardi szerint „nem alaptalanok” azok a vádak Gelliusszal szemben, miszerint középszerű a műveltsége, ő maga pedig nem eredeti. Ezt megfélemlenve *name-dropper*nek, sznobnak titulálja, aki, ha

- mindezzel tisztában lett volna, elnézőbb lett volna másokkal is szörszálhasogatásukért, fecsegésükért és beképzeltségükért (Vardi 2001, 54).
- 38 A Howley által említett *Wunderkammer* mellett érdekes metaforák Csehy Zoltánéi is: ő Gellius művét „szövegszénakazalnak, kivonatzuhatagnak”, illetve „verbális régiségkereskedésnek, filológusi turkálónak, egzotikus bazárnak” nevezi (Csehy 2001, 54). Ez a mi nézőpontunkból azért érdekes, mert minden képzetkörben a kevertség, az újrafelhasználás, a kuriozitás jelenik meg. Izgalmas adalék még a *Noctes Atticae* és a kommentárműfaj összevetéséhez, hogy egyesek a kommentárok összeállítását is a *Wunderkammer* megtöltéséhez hasonlítják, ahol „lényegtelen” részletek tömkelegei kerülnek egymás mellé, állítólag a kommentált szöveget követve, de (valójában) ugyanilyen gyakran a kommentátor szeszélye szerint – Vallance szerint ilyen pl. Nisbet és Hubbard Horatius-, valamint Mayor Iuvenalis-kommentárja (Vallance 1999, 224). A kommentárral kapcsolatban szintén előforduló épületmetaforikáról lásd Juhász Daniella jelen számban közölt tanulmányát.
- 39 Sz. Gábor Ágnes a „novellisztikus” jelzővel illeti e kereteket vagy „félkereteket” (Sz. Gábor 1999), amely érzésem szerint találó, hasonló okból, mint Howley „esszé” terminusa (Howley 2018, 3). Az általam itt-ott használt „dramatizált kommentár” is a fejezetek jelenetező, konstruált jellegét igyekszik megragadni.
- 40 Vardi szerint a fő okok, melyek miatt Gelliusnál leleplezik az állítólagos szakértőket: tudálékosság, arrogancia, álságos nagyképszerűség; valamint: fecsegés, hirtelen haragúság, türelmetlenség és lenéző viselkedés a másikkal/beszélgetőpartnerrel szemben (Vardi 2001, 42). Platón ugyancsak a tudálékosságot, a gorombaságot és az üres, hencegő beszédet társítja azokhoz az impositorokhoz, akiket Sókratés leleplez (Tarrant 1955, 86; hivatkozik rá Vardi 2001, 43).
- 41 Az anekdotikuság antik vonatkozásaihoz lásd Darab 2016. Az anekdotikus beszédmód és a véletlenszerűség Gelliusnál összekapcsolódni látszik a szatirikussággal is. Gelliusról mint szatirikusról lásd Keulen 2005; és még részletesebben: Keulen 2009.
- 42 Az anonimitásról lásd Johnson 2010, *passim*; különösen: 101–103.
- 43 Baldwin azokat a jeleneteket, ahol a beszélgetőpartner anonim, úgy értelmezi, hogy Gellius ezzel egy központi figurán tartja a figyelmet (aki jelen esetben Fronto és – talán kisebb mértékben, de kétségtelenül – Celsinus Iulius). Baldwin ezekre a *hero* és az *idol* terminusokat használja (Baldwin 1975, 21–49, *passim*; hivatkozik rá Johnson 2010, 103).
- 44 Johnson e fejezetet a már említett könyv-/irodalomközpontúság egyik látványos példájaként tárgyalja, felhívva a figyelmet arra a szinte észrevétlen átmenetre, ahogyan az esetleges megjegyzés (a *praeterpropter*) elejtéséből irodalmi eseménnyé alakul át az öszszejeövetel (Johnson 2010, 111). A szöveggel való foglalkozást (pl. felolvasást) megakasztó kommentálás példát nyújt pl. a XVI. 10. fejezet (Johnson 2010, 127), melyben több motívum is visszaköszönni látszik: egyértelműen az *otium* idején játszódik a jelenet, s szintén Ennius műve, ám ebben az esetben az *Annales* egy részlete kerül elő – ennek felolvasását szakítják meg a *proletarius* szó jelentése után kutatva. Vagyis a XIX. 10. eseményének fordítottja történik: a szöveg olvasása közben bukkannak rá a vizsgálandó kifejezésre, míg az általam elemzett fejezetben a furcsa kifejezés vezet el a szöveg idézéséhez.
- 45 A helyzet iróniáját fokozza, hogy a fennmaradt latin szövegek aligha támasztják alá a szó „közismert” voltát, hiszen csak ebben a szövegben maradt fenn az említése. Persze ez nem a szöveg inherens iróniája, hanem a mi befogadói pozíciónké. Erre az összefüggésre még alább visszatérek.
- 46 A sókratészi allúzió kapcsán megjegyzendő, hogy Gellius tisztában van a lakomadiskurzus, illetve az önelégült szakember leleplezésének platóni-sókratészi hagyományával, s számos helyen reflektál is rá. Szembetűnő, hogy a megelőző fejezetben (XIX. 9) a Gellius által is láthatóan nagyra tartott Antonius Iulianus is egy sókratészi gesztust tesz: mielőtt elkezd latin szerelmi dalokat, elégiákat recitálni, befedi a fejét. (Ez a gesztus a *Phaidros* 237a-ban jelenik meg: Sókratés befedi a fejét, mielőtt belekezd az *erósról* szóló első beszédébe; Keulen 2005, 228.) A következő fejezet (XIX. 11) pedig Platón egy fiatalkori szerelmes versének latin fordítását közli. Fitzgerald felvetése alapján tehát – miszerint a *disparilitas* elve szerinti elrendezésben a motívumok fejezeteken átívelő, variált újrafelhasználására érdemes figyelniük (Fitzgerald 2016, 187–191) – úgy tűnik, a gelliusi szövegtörzsekben e „környéken” kiemelt szerepe van a platóni dialógusoknak, egyáltalán Platónnak és Sókratésnak mint figurának. Sókratés alakját Gelliusnál és Apuleiusnál részletesen elemzi Keulen 2005, 226–234.
- 47 Ha e hivatkozások nyomába szeretnénk eredni, hamar szembesülünk kell azzal, hogy „zsákutcába”, azaz már elveszett szövegekhez vezetnek – sőt, mint még az elemzésem végén erre visszatérek, a *praeterpropter* más előfordulása sem ismert.
- 48 „Az evidencia annak közvetlen bizonyosságát jelenti, amit szemlélve látunk (be) vagy szükségszerűnek kell gondolnunk” (HWRh s. v. „Evidentia, Evidenz”, 33). Az *evidentia* gondolatmenetembe való beépítésében nagy szerepet játszott Noller 2021.
- 49 Gelliusnál számos helyen megfigyelhető, hogy a könyvtelkeres perdöntő bizonyítékként kerül elő az érvelés egy adott pontján (Johnson 2010, 111). Azonban izgalmas, hogy a Gellius által sugallt bizonyossággal szemben, mint már fentebb is utaltam rá, a közkézen forgó kiadások nagyon is bizonytalanok, sok esetben rongáltak, hibásak voltak. Példának okán a XI. könyv 14. fejezetében a hiteles és régisége miatt tiszteletet érdemlő Sallustius-kiadás birtokolja a tudást, egyfajta tanítóként jelenik meg, a kötet lelőhelye azonban rejtett marad, így a gelliusi passzus referenzkönyvként való működése e helyütt nagyon is megkérdőjeleződik, sőt, a forráshivatkozás elmulasztása a gelliusi autoritást és következtetéseinek hitelességét is aláássa (Krauss 2019, 54–55). Vö. Reynolds–Wilson 1991, 30.
- 50 Nem mellékes, hogy az evidencia szó az *e-videri* (‘megjelenik, felragyog’), s így közvetetten a *videre* (‘látni’) származéka, és azt jelöli, ami felragyog, mert mintegy önmagából ragyog ki. A szó Cicero (*Cic. Luc.* 17; vö. Quint. *Inst.* VI. 2, 32) alkotása, aki a görög *ἐναργεῖα* kifejezést fordította így latinra. A szemmel láthatóság kívánalmát, a szem elé állítást hangsúlyozza Quintilianus máshol is: *sub oculos subiectio* (Quint. *Inst.* IX. 2, 40).
- 51 HWRh, 39. Vö. Noller 2021.
- 52 Példaként a XII. könyv 4. fejezetében szereplő mintegy tizen-nyolc soros *Annales*-idézetet hozza (Johnson 2010, 132). Gellius a következő megjegyzéssel kíséri e hosszas idézetet: *Quapropter adscribendos eos existimavi, si quis iam statim desideraret* („Ezért úgy gondolom, le kell írnom őket, ha valaki azonnal vágya rájuk”, XII. 4, 4).
- 53 Johnson részletesen tárgyalja a szövegekhez való hozzáférés és az azok fölötti kontroll kérdését is: Johnson 2010, 131–136.
- 54 André 1966, 17; Leach 2003, 148.
- 55 Vö. Vardi 2001, 49.
- 56 Vö. Keulen 2005; Vardi 2001.
- 57 Nevetésbe fulladnak hasonló helyzetek a következő helyeken is: XIII. 31, 10; XVI. 6, 12 (Vardi 2001, 51, 63. jegyzet).
- 58 Keulen 2005, 231. Vö. Apul. *Met.* I. 8, 2; idézi Keulen 2005, 232.
- 59 Ez szintén önironikus, ha figyelembe vesszük a *praefatio* Horatius, majd Aristophanést idéző játékos kizáró gesztusát – furcsa paradoxon van tehát abban, hogy a szakértők elitizmusát Gellius neveltség tárgyává teszi, míg a saját irodalmi projektje bevezetőjében maga is hasonló szellemben jelöli ki ideális olvasóköreit, még ha némileg ironikusan is (Keulen 2005, 233–234).
- 60 Lásd fentebb (27. jegyzet).

- 61 Az *otioso in otio* Lipsius kézenfekvő konjektúrája (a kéziratokban *initio* szerepel). Mindkét fenn ismertetett értelmezéshez analógiákat hoz Jocelyn 1967, 337–338.
- 62 Vö. Jocelyn 1967, 337.
- 63 André az *otium*ról írt átfogó munkájában pl. egyenesen „unatkozó, pihenő katonákról” beszél, akik hazavágyának (André 1966, 17).
- 64 „Ilyen részletes pszichológiai elemzés aligha illik katonák szájába” (Jocelyn 1967, 336). Jocelyn azt is megjegyzi, hogy az *em* a köztársaságkori drámákon kívül ritka, s itt, úgy tűnik, elkeseredett hangnemet jelez. Egy klasszikus kori tragédiában szélsőségesen köznyelvi kifejezés lenne; abban azonban nem lehetünk biztosan, hogy a Kr. e. 2. század eleji latinban pontosan milyen státusza volt (Jocelyn 1967, 338).
- 65 André 1966, 18; 35. André hármass szerkezetéről beszél (*militia, negotium, otium*), ugyanakkor éppen az Ennius-kardaltörödre alapozva, és azt bizonyító erejűnek tekintve állítja, hogy az *otium* és a *negotium* a polgári élet formáiként is szorosan összetartoznak, s a *negotium* és az *otium negotiosum* között csak egy árnyalat van, az ennisi részletben pedig az *otium otiosum* felel meg az *otium* klasszikus jelentésének (ami ilyesmi: ’olyan üres idő, amely szabadon szentelhető a szórakozásnak’; uo. 22).
- 66 Jocelyn szerint egy írnok a *praeterproptert* tévedésből *praeposition*nak érthette (alkotóelemei, a *praeter* és a *propter* példájára), vagyis ő is a *vitam vivitur* szövegváltozat helyessége mellett áll, ugyanakkor jelzi, hogy a személytelen *vivitur* melletti *accusativus* nehezen megmagyarázható (Jocelyn 1967, 338).
- 67 André 1966, 35–36 szerint az *otium otiosum*ot nem szükséges a *bonum otium*mal szemben álló *malum otium*nak tekintenünk, mert ez a megkülönböztetés sokkal később jött létre. Szerinte az *otium otiosum* sokkal inkább az üres és tompa *otium*, amely tilalomként artikulálódik. Az *Iphigenia* katonáinak tanácsstalansága így abból ered, hogy sem pozitív értékeket, sem kikapcsolódást nem tudnak az *otium*hoz kötni, tájékozatlannak érzik magukat – az élet alapvető keretei, útjelzői függesztődtek fel. A kardalrészlet azt sugallja ezáltal, hogy az archaikus római élet két keretén kívül (*domi* és *militiae*) nincs egyensúly és biztonság.
- 68 Fitzgerald 2016, 174.
- 69 Uo.
- 70 Uo. A *varias species* szintagma (XIX. 10, 2) Fitzgerald érvelésében, a *varietas*ról írt monográfia egyik fejezete lévén, különös jelentőségű: meglátása szerint benne foglaltatik a választék és a döntés, amely az itt megjelenő elit csoport számára teljességgel véletlenszerű és kiszámíthatatlan. Ebben az anekdotában a *Noctes Atticae varietasa* az elit *otium*ához kötődik, amelyet egyszerre mitizálnak és tesznek kérdésessé a különféle perspektívák az olvasó szemében (Fitzgerald 2016, 174).
- 71 Ugyanakkor ez is összetett, hiszen bár a hivatalos tárgyalás tekinthető a *negotium*hoz tartozó „teendőnek”, mégsem a *forumon* folytatott közéleti tevékenység, továbbá a fürdővel valójában az *otium* (újabb) helyszíne épül.
- 72 Vö. Johnson 2010, 111: „Gellius világában az elit társadalom, úgy tűnik, pontosan az ilyen típusú irodalmi eseményekért létezik: erre vár az előkelő férfiak tömege, akik figyelik, ahogy Fronto az építők munkásaival foglalkozik.”
- 73 Fitzgerald is észreveszi és hangsúlyozza, hogy az ennisi kardalbetét visszahat a narratív keretre, szembeállítva a dolgukat végző munkásokat a várakozóan ücsörgő *litteratus* csoport tagjaival (Fitzgerald 2016, 173).
- 74 Kant 2003, 136; vö. Nagy 2016.
- 75 *LSJ* s. v. *πάρεργον*.
- 76 Derrida 2001.
- 77 Fitzgerald 2016, 173–174.
- 78 Vö. Schwindt 2015.

Bibliográfia

- Acél Zs. 2011. „A római közkönyvtár Gellius és Galénos műveiben”: Kelemen P. – Kozák D. – Kulcsár Szabó E. – Molnár G. T. (szerk.): *Filológia – nyilvánosság – történetiség*. Budapest, 76–104.
- André, J. M. 1966. *L’otium. Dans la vie morale et intellectuelle romaine de ses origines à l’époque augustéenne*. Paris.
- Baldwin, B. 1975. *Studies in Aulus Gellius*. Lawrence.
- Barchiesi, A. 2005. „The Search for the Perfect Book”: K. Gutzwiller (szerk.): *The New Posidippus. A Hellenistic Poetry Book*. Oxford – New York, 320–342.
- Beall, S. M. 2001. „Homo fandi dulcissimus. The Role of Favorinus in the *Attic Nights* of Aulus Gellius”: *American Journal of Philology* 122, 87–106.
- Blair, A. M. 2010. *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age*. New Haven – London.
- Bömer, F. 1953. „Der Commentarius. Zur Vorgeschichte und literarischen Form der Schriften Caesars”: *Hermes* 81/2, 210–250.
- Cseh Z. 2001. „Attikai éjszakák – kivonatgyűjtemény vagy olvasónapló?»: *Kalligram* 10/7–8, 54–60.
- Darab Á. 2016. „Az antik anekdota ügye”: *Literatura* 42/1–2, 3–21.
- Derrida, J. 2001. „Parergon” (ford. Boros J. – Orbán J.): Házás N. (szerk.): *Változó művészetfogalom*. Budapest, 143–177.
- Fitzgerald, W. 2016. *Variety. The Life of a Roman Concept*. Chicago.
- Foucault, M. 1999. „Megírni önmagunkat” (ford. Kicsák L.): uő: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, 331–343.
- Gumbrecht, H. U. 1999. „Fill up Your Margins! About Commentary and *Copia*”: G. Most (szerk.): *Commentaries – Kommentare*. Aporemata 4. Göttingen, 443–453. = H. U. Gumbrecht 2003. „Writing Commentaries”: *The Powers of Philology. Dynamics of Textual Scholarship*. Urbana–Chicago, 41–53.
- Heusch, C. 2011. *Die Macht der memoria. Die ‘Noctes Atticae’ des Aulus Gellius im Licht der Erinnerungskultur des 2. Jahrhunderts n. Chr.* Berlin.
- Howley, J. A. 2018. *Aulus Gellius and Roman Reading Culture. Text, Presence, and Imperial Knowledge in the Noctes Atticae*. Cambridge.
- HWRh = Ueding, G. (szerk.) 1996. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 3. Tübingen.
- Janson, T. 1964. *Latin Prose Prefaces. Studies in Literary Conventions*. Stockholm.
- Jocelyn, H. D. 1967. *The Tragedies of Ennius*. Cambridge.
- Johnson, W. A. 2010. *Readers and Reading Culture in the High Roman Empire. A Study of Elite Communities*. Oxford.
- Kant, I. 2003. *Az ítélőerő kritikája* (ford. Papp Z.). Budapest.
- Kaster, R. A. 1988. *Guardians of Language. The Grammarian and Society in Late Antiquity*. Berkeley – Los Angeles.
- Ker, J. 2004. „Nocturnal Writers in Imperial Rome. The Culture of *Lucubratio*”: *Classical Philology* 99/3, 209–242.
- Keulen, W. 2005. „Gellius, Apuleius, and Satire on the Intellectual”: L. Holford-Strevens – A. Vardi (szerk.): *The Worlds of Aulus Gellius*. Oxford, 223–245.
- Keulen, W. 2009. *Gellius the Satirist. Roman Cultural Authority in Attic Nights*. Leiden–Boston.

- Krauss, K. 2019. „Fake Intellectuals, and Books of Unquestionable Authority in Aulus Gellius’ *Noctes Atticae* and Lucian’s *Adversus indoctum*”: R. Berardi – N. Bruno – L. Fizzarotti (szerk.): *On the Track of the Books. Scribes, Libraries and Textual Transmission*. Berlin–Boston, 47–58.
- Krupp J. 2017. „A fájdalom visszatérése. Az *Aeneis*, a nosztalgia és a filológia”: *Ókor* 16/1, 41–51.
- Leach, E. W. 2003. „*Otium* as *luxuria*. Economy of Status in the Younger Pliny’s *Letters*”: *Arethusa* 36, 147–165.
- Marchesi, I. 2008. *The Art of Pliny’s Letters. A Poetics of Allusion in the Private Correspondence*. Cambridge.
- McDonnell, M. 1996. „Writing, Copying, and Autograph Manuscripts in Ancient Rome”: *The Classical Quarterly* 46/2, 469–491.
- Minarini, A. 2000. „La prefazione delle *Noctes Atticae*. Gellio fra Plinio e Seneca”: *Bolletino di Studi Latini* 30/1, 536–553.
- Nagy F. 2016. „A (hiány)pótlás alakzata: a parergon (Vernet, Turner, Hoepker)”: *Szövegek között* 20, 1–14.
- Noller, E. M. 2021. „»Parallelomania«. Kommentarpraxis und Evidenz” (publikálatlan kézirat). „Was ist philologische Evidenz?”, workshop, Heidelberg, 2021. szeptember 6–7.
- Popov-Reynolds, N. V. 2013. „*Commentarii* and *hypomnemata*”: R. S. Bagnall (szerk.): *The Encyclopedia of Ancient History*. Hoboken, NJ, 1689–1690.
- Reynolds, L. D. – Wilson, N. G. 1991. *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*. Oxford.
- Schwindt, J. P. 2015. „A pontosságról” (ford. Krupp J.): *Filológiai Közlöny* 61/2, 168–182.
- Stroup, S. C. 2010. *Catullus, Cicero, and a Society of Patrons*. Cambridge.
- Sz. Gábor Á. 1999. „Gellius és Favorinus”: *Antik Tanulmányok* 43, 279–282.
- Tarrant, D. 1955. „Plato as Dramatist”: *Journal of Hellenic Studies* 75, 82–89.
- Vallance, J. T. 1999. „Galen, Proclus, and the Non-submissive Commentary”: G. W. Most (szerk.): *Commentaries – Kommentare*. Aporemata 4. Göttingen, 223–244.
- Vardi A. 2001. „Gellius against the Professors”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 137, 41–54.
- Whitton, C. 2019. *The Arts of Imitation in Latin Prose. Pliny’s Epistles / Quintilian in Brief*. Cambridge.
- Zetzel, J. E. G. 1973. „*Emendavi ad Tironem*. Some Notes on Scholarship in the Second Century A. D.”: *Harvard Studies in Classical Philology* 77, 225–243.